

ԿԱՐԵՆ Պ. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԳԱՍ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ՀԱՐՑԸ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, բնակչություն, գաղթականներ, պատմագրություն, մարդահամար, արևմտահայեր:

Ուսումնասիրողների ուշադրությունից չի վրիպել այն հանգամանքը, որ Հայաստանի Հանրապետությանը (1918-1920 թթ.) վերաբերող պատմագիտական աշխատություններում տեղ են գտել Առաջին հանրապետության սահմաններում և դրանից դուրս գտնվող հայ գաղթականների բազում և տարատեսակ թվային տվյալներ²: Հատկանշական է, որ նման իրավիճակ գոյություն ունի նաև ժողովրդագրական բնույթի ուսումնասիրություններում³: Ըստ էության, պատմագիտական ուսումնասիրու-

² Տե՛ս Մելիքսեյան Հ., Արևմտահայերի բնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1915-1940 թթ.), Երևան, 1975, էջ 58, Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Երևան, 2005, էջ 50-51, 135, 146, 150, Զատիկյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության ներքին դրությունը 1918-1920 թթ. (պետական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի հիմնահարցերը), պ.գ.թ. գիտական աստիճան հայցելու ատենախոսություն, Երևան, 1996, էջ 146, Դանիելյան Է., Եղեռնից փրկված հայ փախստականները Անդրկովկասում (1914-1922 թթ.) (շարժը, կացությունը, թվակազմը), պ.գ.թ. գիտական աստիճան հայցելու ատենախոսություն, Երևան, 1996, էջ 36, Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Երևան, 2005, էջ 146-147:

³ Տե՛ս Կորկուտյան Զ., Ճնշման ջարդից դեպի կարմիր շինարարություն, Երևան, 1929, N 2 աղյուսակ, «Գյուղացիական ազգաբնակչություն», Արեւյան Պ., Հայաստանի բնակչությունը նախախորհրդային և խորհրդային շրջաններում (1 հունվարի 1914 թ. – 1 հունվարի 1930 թ.), Երևան, 1930, էջ 62, Ավագյան Գ., Հայկական ՄՍՀ բնակչությունը (տնտեսա-աշխարհագրական ուսումնա-

թյուններում ամկա է փախստականների թվակազմերի որոշակի բազմազանություն: Բերված գաղթականական թվային տվյալներն, առանձին դեպքերում, իրարից էապես տարբերվում են: Հայաստանի առաջին հանրապետությանը վերաբերող պատմագիտական աշխատություններում գաղթականների թվաքանակի հետ կապված նման վիճակը վերաբերել է ինչպես գաղթականության ընդհանուր, այնպես էլ առանձին վերցրած արևմտահայ փախստականների թվային տվյալներին: Ուսումնասիրության նպատակն է մանրամասն ներկայացնել պատմագրության մեջ գաղթականների թվաքանակի շուրջ ստեղծված վիճակը՝ վերհանելով վերջինիս առաջացման հիմնական պատճառները և հաղթահարման ուղիները:

Այսպես, «Հայկական հարցը 1918 թվականին» աշխատությունում Հ. Ավետիսյանը նշել է, որ «Արևելյան Հայաստանի փոքր հողակտորի վրա 1918թ. մայիսի 15-ի վիճակով կար 475 հազար գաղթական: Նրանցից 260 հազարը տաճկահայ էին, 135 հազարը՝ Կարսի մարզից: Սկսվել էր Ախալքալաքի, Շիրակի, Սուրմալուի շրջանների բնակչության գաղթը: Գաղթականների թիվը գնալով ստվարանում էր, բնակեցման տեղը նվազում»⁴: 1918 թ. մայիսի վերջերին, «Անդրկովկասի սահմանների մեջ, բացի Բաքուի և Գանձակի նահանգների հայերից, տեղահանված հայ ժողովրդի քանակը այդ կարճ շրջանում հաշվում էր 700.000, – գրել է Ա. Դո-ն (Հ. Տեր-Մարտիրոսյանը) «Հայութեան երկունքը» աշխատությունում, – որից տաճկահայեր՝ 250.000, Կարսի նահանգից, Բաթումի, Արդիւնի, Ախալքալակի և Ախալցխայի շրջաններից՝ ամելի քան 200.000, Սուրմալուի, Սարդարաբադի,

սիրություն), Երևան, 1975, էջ 33, Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը, Երևան, 2001, էջ 136:

⁴ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 202:

Ալեքսանդրապոլի, Փամբակի և Լոռայ շրջաններից դարձնալ անդի քան 200. 000 հոգի»⁵:

Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունն անվանելով «գաղթականական կայան»՝ Ս. Վրացյանը իր «Հայաստանի Հանրապետություն» աշխատությունում գրել է, որ «ամբողջ երկրում շուրջ 450.000 գաղթական էր թափված, որից 40.000-ը Երևանում»⁶: Նշված աշխատությունում արևմտահայ փախստականների թվաքանակին Ս. Վրացյանն անդրադարձել է նաև 1919 թ. փետրվարին կայացած Արևմտահայ 2-րդ համագումարի պատգամավորների կազմը ներկայացնելու ժամանակ: Այստեղ նա բերել է համագումարի մանդատային հանձնաժողովի կողմից վավերացված արևմտահայ փախստականների թվային տվյալները⁷, որի հանրագումարը կազմել է 219.793 մարդ⁸: Նշելով, որ Բաթումի պայմանագրից հետո «Հայաստանը կը ներկայացնէր իրական մի քանտ, մի գաղթակայան»⁹, Մ. Տեր-Մինասյանը (Ռուբեն) իր հուշագրությունում ներկայացրել է «մօտ 200.000» տաճկահայ գաղթականության, իսկ ընդհանուր վերցրած՝ «200.000ից անդի գաղթականների» թվաքանակը¹⁰: Ա. Խատիսյանի «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը» աշխատությունում 1919 թ. մայիսի համար նշել է, որ «300.000 թրքահայ գաղթականներ անհամբեր կը սպասէին

⁵ Տե՛ս Ա.-՝Խ (Տեր-Մարտիրոսյան Հովհաննես), Հայութեան երկունքը, Երևան, 2014, էջ 392:

⁶ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 199:

⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 270-271:

⁸ Տե՛ս Հայրապետյան Կ., 1919 թ. հունվար-փետրվարին փախստականների թվային տվյալների աճի մասին, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. Ա, Երևան, 2013, էջ 54:

⁹ Տե՛ս Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Է. հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 144:

¹⁰ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 149, 155, 242:

սահմաններու քացման, որպէսզի կարողանան վերադառնալ իրենց տեղերը»¹¹:

Ա - Դո-ն գաղթականության թվաքանակը ներկայացնելիս հիմնվել է 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ի միօրյա մարդահամարի տվյալների վրա: Այս մարդահամարը համապետական վիճակագրական ձեռնարկումներից առաջինն է եղել, որի շրջանակներում իրականացվել է նաև գաղթականության հաշվեգրում¹²: Նշելով, որ այդ մարդահամարը կատարվել է «Նոր-Բայազեդի ամբողջ գաւառում, Երևանի և Էջմիածնի գաւառների կէս մասերում, Դարալագեզում, Նախիջևանի գաւառի մէկ փոքրիկ մասում և Ղազախի հայկական գաւառամասում», նա ներկայացրել է այդ տարածքում 545.000 ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակը, որից 301.000-ը տեղաբնակներ և 244.000-ը փախստականներ¹³: Վերջիններից 148.000-ը արևելահայեր էին, 80.000-ը՝ արևմտահայ (16000-ը եզդի փախստականներ էին)¹⁴: Երևանում 70.000 բնակչությունից տեղաբնակները կազմել են 18.000 մարդ, արևելահայ փախստականները՝ 35.000, արևմտահայ փախստականները՝ 17.000¹⁵: Ա - Դո-ն հայ պատմագրության մեջ միակ հեղինակն է, ով իր աշխատությունում ներկայացրել է 1918 թ. միօրյա մարդահամարի թվային տվյալները:

1918 թ. միօրյա մարդահամարը մեր պատմագիտության կողմից չի արժանացել որևիցե ուշադրության, փաստորեն, անտես-

¹¹ Տե՛ս Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 169:

¹² Տե՛ս «Կառավարության լրաբեր», 15 հոկտեմբերի 1918 թ., նույնը՝ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ., Երևան, էջ 60:

¹³ Տե՛ս Ա - ԴՈ (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), նշվ. աշխ., էջ 492-493:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 492:

վել է¹⁶։ Դրան անդրադարձել է միայն Ա-Դո-ն (Հ. Տեր-Մարտիրոսյանը)։ Սակայն նրա «Հայութեան երկունքը» աշխատությունը՝ պատրաստ լինելով տպագրության դեռևս 1920 թ., գրքի տեսքով հանրությանն է ներկայացվել միայն 2014 թ.։ Հատկանշական է, որ 1918 թ. մարդահամարի ժամանակակիցներ հանդիսացող և միաժամանակ հանրապետության իշխանական վերնախավի մաս կազմող, նորանկախ հանրապետության ճանաչված պետական, քաղաքական ղեկավար գործիչներ Ս. Վրացյանը և Ա. Խառտիայանը իրենց գործերում ոչ միայն չեն անդրադարձել հանրապետության ներքաղաքական կյանքում այդ կարևոր հասարակական-քաղաքական իրադարձությանը, այլև տվյալ ժամանակաշրջանի համար ներկայացրել են գաղթականների այնպիսի թվային տվյալներ, որոնք նշված մարդահամարի տվյալների հետ համեմատած բավականին ուռճացված են¹⁷։

Զորավար Անդրանիկը նշել է Կովկասում ապաստանած 380 հազար արևմտահայ փախստականների թվաքանակը¹⁸։ Վ. Տերյանի տվյալներով՝ Թուրքիայից Ռուսաստան փախած արևմտահայ փախստականների թվաքանակը փոքր-ինչ անցել է 300 հազարից¹⁹։ Իսկ այդ ժամանակշրջանի Կովկասում հայտնի բոլշևիկյան ղեկավարներից Գ. Օրջոնիկիձեն 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Վլադիկավկազից Վ. Լենինին ուղարկած հեռագրում գրել է, որ «Երևանի նահանգի երկու գավառների մի փոքր հողակտորի վրա կուտակվել են ավելի քան 600.000 գաղթականներ»²⁰։

¹⁶ Տե՛ս Հայրապետյան Վ., 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ի միօրյա մարդահամարը Հայաստանի Հանրապետությունում, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. Գ, Երևան, 2013, էջ 76-77։

¹⁷ Տե՛ս Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ. 199, 270-271, Խառտիայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 169։

¹⁸ Տե՛ս «Вестник архивов Армении» Ереван, 1991, 1(89)-2(90), стр. 385.

¹⁹ Տե՛ս Տերյան Վ., Երկերի ժողովածու, Երևան, 1979, հ. 4, էջ 357։

²⁰ Տե՛ս Օրджоникидзе Г., Избранные статьи и речи, Москва, 1956, т. 1, с. 45.

«Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը» աշխատությունում Ծ. Աղայանը ներկայացրել է գաղթականների 350 հազար թվաքանակը²¹: Ս. Ալիխանյանը իր «Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921 թթ.)» աշխատությունում հիշատակում է Արևմտյան Հայաստանից Անդրկովկաս գաղթած 650 հազար արևմտահայերի՝ որից «Հայաստանում կուտակվեցին 400 հազար հոգի, Վրաստանում՝ 150 հազար»²²: Այնուհետև Ս. Ալիխանյանը նշել է, որ «Հայաստանում 1919 թվականին կար 310 835 գաղթական, իսկ տեղական աղքատներ՝ 271 041 մարդ»²³: «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հրատարակչության 7-րդ հատորում ներկայացնելով 1919 թ. փետրվարին Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում ըստ շրջանների գաղթականների թվաքանակը և նշելով, որ «մեծ թվով գաղթականներ կային նաև Հայաստանի մյուս շրջաններում», ներկայացվել է գաղթականության 263 393 մարդ ընդհանուր թվաքանակ²⁴:

«Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը (1915-1940 թթ.)» աշխատությունում Հ. Մելիքսեթյանը նշել է, որ «այդ ժամանակ Հայաստանում կային ավելի քան 400 հազար արևմտահայ գաղթականներ ու որդեր»²⁵, իսկ իր «Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.)» հաջորդ ուսումնասիրությունում ներկայաց-

²¹ Տե՛ս Աղայան Ծ., Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Երևան, 1957, էջ 195:

²² Տե՛ս Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917 - 1921 թթ.), Երևան, 1966, էջ 88:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89:

²⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, Երևան, 1967, էջ 60-61:

²⁵ Տե՛ս Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1915 - 1940 թթ.), Երևան, 1975, էջ 57:

րել է նույն թվաքանակը արդեն ամբողջ Անդրկովկասի համար²⁶։ Գ. Գալոյանը բերել է ամերիկյան կոնգրեսին ներկայացված Հարբորդի զեկուցման տվյալները, որի համաձայն Անդրկովկասում գտնվել է 300.000 արևմտահայ փախստական²⁷։ Իսկ «Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ.» աշխատությունում ներկայացրել է 1919 թ. հունվարին Հայաստանի խորհրդում պարենավորման նախարարի կողմից բերված «350 հազ[ար] տաճկահայ և 100 հազ[ար] Կարսից փախած գաղթականների» թվային տվյալները²⁸։ 1919 թ. ապրիլի 25-ին խնամատարության նախարարության կողմից ՀՀ կառավարությանը ներկայացված զեկուցագրի վրա հիմնվելով Ս. Ավետիսյանն իր «Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի (Ամերկոմ) գործունեությունը Հայաստանում 1918-1930 թթ.» ուսումնասիրությունում նշում է, որ «Արևմտյան Հայաստանից գաղթականների թիվը հասնում էր 463.000-ի, որոնցից Հայաստանի Առաջին հանրապետության սահմաններում ապաստանել էին 263.000, իսկ 200.000-ը ցրվել էին Հայաստանի սահմաններից դուրս և հանգրվանել Վրաստանում, Ատրպատականում, Հյուսիսային Կովկասում, Ռուսաստանի այլ բնակավայրերում»²⁹։

«Հայաստանի Հանրապետություն» աշխատության առաջին հատորի հանրապետության գոյության առաջին ամիսներին վերաբերող մասում ամերիկահայ պատմաբան Ռ. Հովհաննիսյանը

²⁶ Տե՛ս Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք – Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920 – 1980 թթ.), Երևան, 1985, էջ 42։

²⁷ Տե՛ս Галоян Г., Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье (1900-1922), Ереван, 1969, стр. 290.

²⁸ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 61։

²⁹ Տե՛ս Ավետիսյան Ս., Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի (Ամերկոմ) գործունեությունը Հայաստանում 1918-1930 թթ., Երևան, 2009, էջ 16։

գրել է, որ «շուրջ 300.000 գաղթականներ կուտակվել էին Հանրապետության հեղձուկ սահմաններում»³⁰։ Դրա տողատակում նա նշել է Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության դիվանի գործերից մի քանիսում ներկայացված «ավելի քան 500.000» գաղթականների թվաքանակը և Ս. Ալիխանյանի «Հայկական գործերի կոմիսարիատի գործունեությունը (1917-1921)» աշխատությունում բերված նախկին Ռուսական կայսրության տարածքներում 650.000 հայ գաղթականների մասին թվաքանակը, որից 400 հազարը գտնվում էին Հայաստանի սահմաններում և 150 հազարը՝ Վրաստանում³¹։ 1918-1919 թթ. ձմռան համար Ռ. Հովհաննիսյանը կանգ է առել «մոտավորապես 500.000» գաղթականների թվականի վրա, «որոնցից շուրջ 350.000 հավաքված էին Երևանի նահանգում» և ներկայացրել 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի խնամատարության նախարարության տեղեկագրում տեղ գտած նրանց տեղաբաշխվածության պատկերը։ Այստեղ տողատակում նա հղում է կատարել Ծ. Աղայանի «Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը» աշխատության վրա։ Այնուհետև Ռ. Հովհաննիսյանը մատնանշել է Ս. Ալիխանյանի «Մովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921)» աշխատությունում բերված 310.835 գաղթականների և 271.041 տեղացի չքավորների, Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության դիվանի 393 700 գաղթականների թվաքանակները։ Շարունակելով՝ նա գրել է, որ Կովկասում հաստատված ամերիկյան և բրիտանական պաշտոնական և մարդասիրական օգնությունը կազմակերպող մի շարք աղբյուրներ ներկայացրել են նվազագույնը կես միլիոն հայ գաղթականներ, որից ավելի քան 300 հազարը՝

³⁰ Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, էջ 50:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50-51:

Հայաստանում³²: Ռ. Հովհաննիսյանն իր աշխատությունում այնուհետև մի քանի անգամ նշել է Կովկասում 500 հազար գաղթականների թվաքանակը³³:

Ա. Հակոբյանի «Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները» աշխատությունում նույնպես ներկայացվել են 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի խնամատարության նախարարության տեղեկագրում բերված Հայաստանի Հանրապետությունում գաղթականության վերը նշված թվային տվյալները՝ տասը գաղթականական շրջաններում նրանց բաշխվածությամբ³⁴: Միաժամանակ հեղինակը բերել է «Հոսանք» թերթի 1918 թ. նոյեմբերին հրապարակած տվյալները, ըստ որի «առկա ողջ գաղթականներից 180 հազարը արևելահայ էին, իսկ 170 հազարը՝ արևմտահայ»³⁵: Աշխատության «Ներգաղթի խնդիրը խորհրդարանում» խորագիրը կրող մասում Ա. Հակոբյանը բերել է «ներգաղթի խնդիրներով զբաղվող, արևմտահայ գործիչ, պատգամավոր Ա. Մաքսապետյանի» թվային տվյալները՝ ըստ որի «1919 թ. գարնանը Կովկասում կային 222 հազար գաղթական, Բաղդադ-Բակուբեյում՝ 15 հազ., Հավեայում՝ 80 հազ., Եգիպտոսում՝ 10 հազ., և այլն»:

Ա. Հակոբյանը հեղինակել է նաև ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Հայոց պատմության» ակադեմիական հրատարակության 4-րդ հատորի առաջին գրքի Հայաստանի առաջին հանրապետության ներքին դրությանը վերաբերող նրկորդ գլխի «Գաղթականության խնդիրը» խորագիրը կրող բաժինը: Այստեղ հեղինակը հղում կատարելով Հ. Ավետիս-

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 135-136:

³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146, 150:

³⁴ Տե՛ս Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 147:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

յանի «Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը» աշխատության վրա³⁶, բերել է 1918 թ. մայիսի կեսերին Արևելյան Հայաստանում կուտակված 475 հազար գաղթականի թվաքանակը, որից 260 հազարը արևմտահայ էին, 135 հազարը՝ Կարսից մարզից և այլ վայրերից³⁷: 1918 թ. ամռան համար ներկայացվել է Ս. Վրացյանի կողմից բերված Հայաստանի Հանրապետության փոքրածավալ տարածքի վրա կուտակված շուրջ 450 հազար գաղթականների թվաքանակը³⁸: Այստեղ բերվել են նաև 1918 թ. հոկտեմբերի սկզբին «պաշտոնապես արձանագրված» 330 հազար գաղթականների ընդհանուր թվաքանակը, ապա 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի խնամատարության նախարարության տեղեկագրում տեղ գտած մոտ 350 հազար գաղթականների թվաքանակը³⁹: Փորձելով որոշ պարզություն մտցնել գաղթականների թվային տվյալների նման ակնհայտ քաղմազանության մեջ՝ Ա. Հակոբյանը՝ նշված վերջին 350 հազար արևելահայ և արևմտահայ գաղթականների ընդհանուր թվաքանակը համեմատելով 1919 թ. փետրվարին Հայաստանի առաջին հանրապետության սահմաններում տեղակայված արևմտահայ գաղթականների 263 393 թվաքանակի հետ, գալիս է այն եզրահանգման, որ «տվյալների պարզ համեմատությունը ցույց է տալիս, որ երկու-երեք ամսվա ընթացքում նրանց թվաքանակը նվազել էր շուրջ 90 հազարով»⁴⁰: Այնուհետև այստեղ նույնպես ներկայացված է «ներգաղթի խնդիրներով զբաղվող արևմտահայ գործիչ» Ա. Մաքսա-

³⁶ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը: 1918 թվականի մայիս, Երևան, 1998, էջ 76, նաև՝ նույնի, Հայկական հարցը 1918 թվականին, էջ 202:

³⁷ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. 4, գիրք I. Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 61:

³⁸ Տե՛ս Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 199:

³⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. 4, գ. 1, էջ 62, 63:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63:

պետյանի 222 հազար արևմտահայ գաղթականի թվային տվյալը՝ արդեն իսկ Անդրկովկասի համար⁴¹:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունում գտնվող գաղթականների թվային տվյալների նման խառնակ վիճակ գոյություն ունի նաև հայ հեղինակների ժողովրդագրական բնույթի աշխատություններում: Այսպես, Զ. Կորկոտյանն իր «Ճերմակ ջարդից դեպի կարմիր շինարարություն» ուսումնասիրությունում ներկայացրել է ժողովրդագիր Բ. Իշխանյանի ղեկավարությամբ 1919 թ. իրականացված գյուղատնտեսական հաշվեգրման արդյունքում ստացված 140.017 արևմտահայ, 22.027 արևելահայ գաղթական, որի հանրագումարը կազմել է ընդամենը 162.044⁴²: Պ. Արեղյանի ժողովրդագրական աշխատությունում Խորհրդային Հայաստանի տարածքի համար նշվել է 115.989 արևմտահայ փախստականների թվաքանակը⁴³: Հենվելով Պ. Արեղյանի ուսումնասիրության վրա՝ Գ. Ավագյանը կանգ է առել Խորհրդային Հայաստանի տարածքում 301.523 հայ գաղթականների ընդհանուր թվաքանակի վրա⁴⁴: Այստեղ տողատակում հեղինակը նշել է, որ «այս թիվը ճշտվում է նաև «Հառաջ» թերթի 1920 թ. ապրիլի 6-ի (N 72) վկայությամբ, ըստ որի «օրական կես ֆունտ ալյուր ստացող գաղթականների թիվը այդ ժամանակ հասնում էր 310835 հոգու»⁴⁵: Վ. Խոջաբեկյանը նշել է, որ «առանձին տվյալներով միայն Արևմտյան Հայաստանից Արևելյան ներգաղթողների ընդհանուր թիվն ընդունվում է 500 հազարից մինչև 600 հազար մարդ»⁴⁶:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 65:

⁴² Տե՛ս Կորկոտյան Զ., նշվ. աշխ., N 2 աղյուսակ, «Գյուղացիական ազգաբնակչություն»:

⁴³ Տե՛ս Արեղյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 62:

⁴⁴ Տե՛ս Ավագյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 33:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁶ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 136:

Վերհանելով պատմագիտական աշխատություններում տեղ գտած ինչպես առանձին արևմտահայ փախստականների, այնպես էլ ընդհանուր վերցված գաղթականների թվային տվյալները, տեսնում ենք, որ նրանց բոլորի հիմքում ընկած են բավականին վստահելի արխիվային՝ այդ թվում նաև վիճակագրական հենք ունեցող փաստաթղթեր: Այսինքն, գաղթականների թվային տվյալների հետ կապված այդ տարբերությունը արդեն իսկ գոյություն ունի սկզբնաղբյուրներում՝ արխիվային փաստաթղթերում, ժամանակի մամուլի հրապարակումներում ու հուշերում: Իսկ ուսումնասիրողները՝ տարբեր տարիների սկզբնաղբյուրներում տեղ գտած ինչպես գաղթականների ընդհանուր, այնպես էլ առանձին վերցված արևմտահայ փախստականների թվային տվյալները պարզապես դրել են գիտական շրջանառության մեջ՝ առանց դրանք համապատասխան աղբյուրագիտական քննության ենթարկելու: Ստեղծված նման վիճակը բնական է, քանզի պատմագիտական ուսումնասիրությունների հեղինակներն իրենց առջև այդպիսի խնդիր ամենևին էլ չէին դրել:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունում գտնվող հայ գաղթականների ընդհանուր և արևմտահայ փախստականների առանձին վերցրած թվային տվյալների նման բազմազանությունը հայ պատմագիտության մեջ բացատրվել է մի քանի հանգամանքներով: Այսպես, անդրադառնալով այդ խնդրին Հ. Մելիքսեթյանը նշել է, որ երկրում գտնվող գաղթականների վերաբերյալ զանազան աղբյուրների թվային տվյալների միջև եղած տարբերությունները բացատրվում են մի կողմից ճշգրիտ վիճակագրության բացակայությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ գոյություն ունեցող անբարենպաստ պայմաններից դրդված գաղթականների մի տեղում երկար չմնալու, այլ անընդհատ թափառական վիճակում գտնվելու և դեպի ավելի հարմար վայրեր ցրվելու

հետևանքով»⁴⁷: Ներկայացնելով գաղթականների ընդհանուր և արևմտահայ փախստականների առանձին վերցրած մի շարք թվային տվյալներ՝ Հ. Զատիկյանը նշել է, որ «արխիվային փաստաթղթերի հակասական տեղեկությունների» պատճառներից են հանդիսացել «մեկ ընդհանուրի բերված վիճակագրության բացակայությունը», ինչպես նաև «գաղթականության տեղից-տեղ փոխադրվելը, ինքնական հեռանալը, ապահով վայրերում նոր կուտակումները, որոնց հետևանքով վիճակագիրներն ու նախարարությունների ներկայացուցիչները առանց հետամուտ լինելու, գաղթականության արդեն պարզված թիվը նվազեցնում էին, կամ ավելացնում էին»⁴⁸: Հայաստանում և Կովկասում հայ գաղթականության թվային տվյալների հետ կապված նման իրավիճակի համար որպես հիմնական պատճառ Ա. Հակոբյանը նշել է այն հանգամանքը, «որ արևմտահայ գաղթականն ու արևելահայ փախստականը, ըստ քաղաքական հանգամանքի, գտնվել են անընդհատ տեղաշարժի մեջ, էլ չենք հաշվում այն, որ գաղթականության առանձին խմբեր էլ արտագաղթել էին Անդրկովկասից կամ էլ ներգաղթել այնտեղ: Դրա համար էլ հաշվառող մարմինները հնարավորություն չեն ունեցել գաղթականության թվաքանակի վերաբերյալ ստույգ և հաստատուն տվյալներ տալ»⁴⁹:

Իր թեկնածուական ատենախոսության մեջ Է. Դանիելյանը ներկայացնում է «արևմտահայ գաղթականության թվաքանակի վերաբերյալ իրարամերժ և հակասական տվյալների» հետևյալ պատճառները.

⁴⁷ Տե՛ս Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1915–1940 թթ.), էջ 58:

⁴⁸ Տե՛ս Զատիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 146:

⁴⁹ Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 146–147:

«1. Բացակայում է գիտական հիմունքներով կատարված վիճակագրությունը:

2. Կապված սովի և համաճարակների, ինչպես նաև Կովկասյան ռազմաճակատի իրավիճակի և Անդրկովկասի քաղաքական կացության վայրիվերումների հետ՝ գաղթականությունը բավականին հոսուն է եղել, չի ունեցել իր մնայուն տեղավայրերը:

3. Որոշ ուսումնասիրողներ շփոթել են հայ գաղթականություն հասկացությունը արևմտահայ գաղթականության հասկացության հետ»⁵⁰: Վերջին կետի համար որպես օրինակ նա բերում է Զ. Գրիգորյանի, Ս. Ալիսանյանի և Ա. Վարդապետյանի աշխատություններում⁵¹ տեղ գտած նմանօրինակ անճշտությունները⁵²:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի առաջին հանրապետությունում գաղթականների, այդ թվում արևմտահայ փախստականների թվային տվյալների հետ կապված վերը նշված վիճակի համար որպես հիմնական պատճառներ հայ պատմագիտության մեջ նշվում են երկու հանգամանք՝ մի կողմից, գաղթականության անընդհատ տեղից տեղ փոխադրվելը, հոսունությունը կամ, ինչպես ժամանակակիցներն են անվանել, գաղթականության շարժը, մյուս կողմից՝ «ճշգրիտ», «գիտական հիմունքներով», «մեկ ընդհանուրի բերված» գաղթականական վիճակագրության բացակայության հանգամանքը:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունում գաղթականական «ճշգրիտ», «գիտական հիմունքներով», «մեկ ընդհանուրի

⁵⁰ Դանիելյան Է., նշվ. աշխ., էջ 36:

⁵¹ Տե՛ս Գրիգորյան Զ., Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երևան, 1967, էջ 118, Ալիսանյան Ս., Հայկական գործերի կոմիսարիատի գործունեությունը (1917-1921), Երևան, 1956, էջ 112, Վարդապետյան Ա., Հայաստանի օգնության կոմիտե (1921-1937), Երևան, 1966, էջ 19:

⁵² Տե՛ս Դանիելյան Է., նշվ. աշխ., էջ 37-38:

ընդլայնված» վիճակագրության մասին վերը ընդլայնված գնահատականների գիտական հիմնավորումներն ու պարզաբանումները թողնելով պատմական ժողովրդագրությամբ զբաղվող մասնագետներին՝ մենք չենք կարող համաձայնել վիճակագրության բացակայության դրույթի հետ: Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության կարճատև ժամանակահատվածում՝ ինչպես 1918, այնպես էլ 1919 և 1920 թվականներին հանրապետական կառավարման տարբեր մարմինները, ինչպես նաև քաղաքային և տարածքային ինքնավարությունները առանձին վիճակագրական ստորաբաժանումների միջոցով, ինչպես նաև այլ ձևերով և միջոցներով, իրականացրել են գաղթականության, այդ թվում արևմտահայ փախստականների բազմաթիվ հաշվեգրումներ, ցուցակագրություններ ու հաշվառումներ: Միաժամանակ իրագործվել են վիճակագրական տվյալների համապետական հավաքագրումներ՝ 1918 թվականի մարդահամարը և 1919 թվականի գյուղատնտեսական հաշվեգրումը, որի անբաժանելի մասն էր կազմել նաև գյուղացիական ազգաբնակչության, այդ թվում գաղթականության առանձին հաշվառումը:

Ինչ վերաբերում է գաղթականության անընդհատ տեղից տեղ փոխադրվելուն, հոստնությանը, անընդմեջ տեղաշարժվելուն, ապա անհրաժեշտ է արձանագրել, որ գաղթականության շարժը՝ որպես հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական երևույթ, օրյեկտիվ իրողություն է հանդիսացել: Ազգային անկախ պետության գոյության պայմաններում այդ երևույթի մասին կարելի է խոսել միայն ելնելով այն դիրքերից, թե Հայաստանի առաջին հանրապետությունում ինչքանով է գաղթականների շարժը վերահսկելի, հաշվարելի և կառավարելի եղել գաղթականական գործերով զբաղվող պետական մարմինների և կազմակերպությունների համար: Ակներև է, որ գաղթականությ-

յան անընդհատ և անվերահսկելի շարժի մասին կարելի է խոսել Հայաստանի Հանրապետության ստեղծմանը նախորդող ժամանակշրջանի համար՝ հատկապես նկատի ունենալով 1918թ. առաջին կեսին Արևմտյան և Արևելյան Հայաստան թուրքական ներխուժման պայմաններում տեղի ունեցած արևմտահայերի և արևելահայերի գաղթը:

Հայաստանի առաջին հանրապետության կազմավորումից հետո գաղթականության շարժը որոշակիորեն ընդունել է վերահսկելի և կառավարելի բնույթ: Առավել ևս 1918 թվականին՝ Հայաստանի Հանրապետության գոյության առաջին ժամանակահատվածում, Բաթումի պայմանագրով Հայաստանի առաջին հանրապետությանը վերապահված փոքրածավալ տարածքում, շրջապատված թուրքական զորամիավորումներով՝ ըստ էության, միանգամայն շրջափակման պայմաններում: Եթե 1918 վերջին տեղի ունեցած «մեծ շարժի» պայմաններում որոշ վերապահությամբ կարելի է մոտենալ գաղթականության շարժի վերահսկելիությանը և կառավարելիությանը, ապա դրանից հետո, առավել ևս 1919 թ. կեսերից սկսած, հանրապետական ու տարածքային կառավարման, ինչպես նաև տեղական ինքնակառավան մարմինների համար գաղթականության շարժը հնարավորինս վերահսկելի, հաշվարկելի և միանշանակ կառավարելի պետք է լիներ: Փախստականների ղեկավար որոշ շրջանակներ, հանրապետական առանձին զործիջներ գաղթականության անընդհատ շարժով փորձել են բացատրել այս կամ այն տարածաշրջանում փախստականների իրական թվաքանակի և իրենց կողմից ներկայացվող թվային տվյալների միջև առկա ու հայտնաբերված տարբերությունը: Ակներև է, որ նման անհարիր իրողությունների բացահայտման պայմաններում գաղթականների

անընդհատ շարժով բացատրությունները հանդիսացել է հարմար պատճառաբանություն:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունում գաղթականների անընդհատ տեղից տեղ փոխադրվելու, շարժի պայմաններում նրանց հստակ թվաքանակը պարզելու հետ կապված դժվարությունների, առավել ևս անհնարինության մասին փախստականների և նրանց ղեկավարների, գաղթականության խնամատարությամբ զբաղվող տարբեր մարմինների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչների կողմից ներկայացվող պատճառաբանությունը, որպես կանոն, օգտագործվել է լոկ որպես բացատրություն՝ գաղթականների թվաքանակի հետ կապված որոշակի անճշտություններ արձանագրվելու դեպքերում: Այդպիսի բացատրություն ներկայացվել է պետության կողմից լիազորված համապատասխան հաշվեգիրներին կամ ստուգողներին, ինչպես նաև Ամերիկյան նպաստամատույցի ներկայացուցիչներին: Նման բացատրություն տրվել է այն ժամանակ, երբ խնամատարության կամ այլ նպատակներով ներկայացված փախստականների թվաքանակը չի համապատասխանել հաշվեգրումների կամ ստուգումների ընթացքում ստացված գաղթականների իրական թվական տվյալներին: Ընդ որում, համապատասխան պետական մարմիններին և մարդասիրական կազմակերպություններին ներկայացված գաղթականության հայտարարված և ճշտված իրական թվաքանակի միջև տարբերությունը, որպես կանոն, տեղի է ունեցել փախստականների թվաքանակի մեծացման, ըստ էության, ուժնացման ուղղությամբ: Ըստ էության, այդ պատճառաբանությունն այն ժամանակ օգտագործվել է փախստականների ստույգ, ճշգրիտ թվաքանակը քողարկելու նպատակով: Նման պայմաններում Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին փախստականների

թվաքանակի հետ կապված խնդիրները գաղթականների անընդհատ շարժի պատճառաբանությամբ բացատրելու փորձերն ընդունելի չեն:

Իսկ ինչպիսին են Հայաստանի առաջին հանրապետությունում գաղթականների և առանձին վերցված արևմտահայ փախստականների իրական հանդիսացող թվային տվյալների հետ կապված հիմնախնդրի լուծումները: Պատմագիտական աշխատություններում բերված թվային տվյալների աղբյուրագիտական քննության արդյունքում ակնհայտ է դառնում այն հանգամանքը, որ դրանց հիմքում, որպես կանոն, ընկած են արխիվային՝ որոշ դեպքերում վիճակագրական հենք ունեցող փաստաթղթեր: Այսինքն, Հայաստանի Հանրապետությունում գաղթականների թվային տվյալների հետ կապված նման վիճակն արդեն իսկ գոյություն ունի սկզբնաղբյուրներում՝ արխիվային փաստաթղթերում և ժամանակի մամուլի հրապարակումներում: Ակներև է, որ այդ խնդրին լուծումներ տալու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է գիտական շրջանառության մեջ դրվող գաղթականների յուրաքանչյուր թվային տվյալ ենթարկել աղբյուրագիտական վերլուծության:

Տվյալ ժամանակշրջանի աղբյուրներում ներկայացված գաղթականների ամեն մի թվային տվյալի հետ կապված անհրաժեշտ է ճշտել, թե ում կողմից է այն ձևավորվել, ում համար է ստեղծվել, դրանով ինչպիսի, այդ թվում ներքին և արտաքին քաղաքական նպատակներ են հետապնդվել: Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության տարբեր պատմական ժամանակահատվածներում այդ թվային տվյալները ունեցել են իրենց ստեղծման առանձնահատկությունները՝ դրանց ձևավորումով հետապնդվել են տարբեր տեսակի, այդ թվում նաև ներքին և արտաքին քաղաքական նպատակներ: Անհրաժեշտ է չան-

տեսել նաև գաղթականների թվային տվյալների ձևավորման հետ կապված հասարակական-քաղաքական հանգամանքները, դրանց ստեղծման հետ կապված գործընթացների ներքին և արտաքին քաղաքական պայմանները: Առանց այդ հանգամանքները և պայմանները հաշվի առնելու անկարելի է ունենալ քննարկվող հարցի վերաբերյալ որոշակի իրատեսական պատկերացումներ և հանգել ճշմարիտ եզրահանգումների: Փախստականների բազմազան թվային տվյալների աղբյուրագիտական այդպիսի քննության արդյունքում ակնհայտ առանձնանում են երկու վիճակագրական ձեռնարկումների արդյունքում ստացված գաղթականության թվակազմերը՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ի միօրյա մարդահամարը և 1919 թ. գյուղատնտեսական հաշվեգրումը: Դրանց հիման վրա կազմված փախստականների թվային տվյալներն առավել արժանահավատ են:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունում գաղթականության թվային տվյալների հետ կապված հիմնախնդրին արմատական լուծում կարող է տրվել 1918 թ. մարդահամարի, 1919 թ. գյուղատնտեսական հաշվեգրման և 1919-1920 թթ. խնամատարության նախարարության համապատասխան ստորաբաժանման կողմից իրականացված և պահպանված գաղթականության հաշվարկումների արխիվային վիճակագրական նյութերի պատմական ժողովրդագրության մասնագետների կողմից ամբողջական ուսումնասիրման դեպքում: Այդ գործում առկա են բազմաթիվ խնդիրներ և դժվարություններ: Ա. Մելքոնյանը գրել է, «որ դեռ զուտ էթնոդեմոգրաֆիկ հետազոտություններ կատարելու ճանապարհին հայ մասնագետներն ունեն հսկայական անելիքներ, որոնց հաղթահարումը կապված է բազմաթիվ դժվարին խնդիրների հետ: Բանն այն է, որ պատմական ժողովրդագրությունը, լինելով պատմագիտական քնազավառ, միաժամանակ

ենթադրում է սերտ կապակցվածություն հարակից մի շարք գիտությունների հետ, հանգամանք, որը բնականաբար, պահանջում է համապատասխան գիտելիքների ամկայություն և հետևաբար՝ դժվարացնում է խորն ու համակողմանի մասնագիտական հետազոտությունների կատարումը»⁵³:

Այսպիսով, պատմագրության մեջ Հայաստանի առաջին հանրապետության գաղթականների ընդհանուր և արևմտահայ փախստականների առանձին վերցրած թվային տվյալների հարցում գոյություն ունի համատասխան լուծումներ պահանջող պատմագիտական խնդիր: Այդ խնդրի առաջացման հիմնական պատճառ է հանդիսացել այն հանգամանքը, որ հայ պատմաբաններն առանց քննադատական վերլուծության գիտական շրջանառության մեջ են դրել տարբեր սկզբնաղբյուրներից վերցված ինչպես գաղթականների ընդհանուր, այնպես էլ արևմտահայ փախստականների առանձին թվական տվյալներ: Ակներև է, որ այդ խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ է առաջին հերթին այն ենթարկել առանձին աղբյուրագիտական ուսումնասիրության: Գաղթականների թվաքանակի ճշգրտման խնդրին արմատական լուծում կարող է տրվել 1918-1920 թթ. վիճակագրական համապատասխան նյութերը ժողովրդագրական ուսումնասիրության ենթարկելու դեպքում:

Карен П. Айрапетян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.*,
Вопрос численности беженцев в первой Республике
Армения в историографии - В посвященных первой Республике
Армения исторических исследованиях существует очевидная

⁵³ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2011, էջ 216:

разбросанность численности беженцев в целом и западноармянских беженцев в частности. Главной причиной такого положения дел является то обстоятельство, что армянские историки вводили в научный оборот взятые из первоисточников различные численные данные беженцев, не подвергая их соответствующему источниковедческому анализу. Для разрешения этой задачи в первую очередь необходимо подвергнуть ее источниковедческому исследованию. Однако окончательное решение задачи по определению уточненной численности беженцев возможно достигнуть лишь когда сохранившиеся статистические материалы 1918-1920 годов будут подвергнуты соответствующему исследованию со стороны специалистов по исторической демографии.

Karen P. Hayrapetyan, *NAS RA Institute of History, PhD in History*, The Issue of the Number of Refugees in Historiography of the First Republic of Armenia - There is an evident dispersion in the numerical data of refugees in general and the Western Armenian refugees in particular in the historical works of the First Republic of Armenia. The main reason of such kind of situation lies in the refugees' numerical data in the sources, where authors of those works put into scientific circulation without exposing them to source study analysis. To give a solution to this issue first of all it is necessary to make source study separately. However, the problem of the refugees' factual number specification can get a fundamental solution in case of making appropriate study of the preserved statistical materials of 1918-1920 by the specialists on historical demography.